

Bírálat **Hargittay Emil**
Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise
A Kalauz és a vitairatok újrainírása
című akadémiai doktori értekezéséről

Már a 2009-ben megjelent kötet – *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében* – olvasása során sejthettük, hogy az ott szereplő tanulmányok olyan koherens egységet mutattak föl, olyan átfogó kutatási szempontokat érvényesítettek, olyan kutatói tudatosságot bizonyítottak, amelyek könnyedén alakulhatnak át egy monografikus igényű akadémiai doktori értekezéssé. Negyven esztendeje bontakozott ki a szerző Pázmány-kutatásának máig ívelő folyamata, amelynek során az életmű egyik meghatározó kutatójává emelkedett. Eddigi munkássága során a Pázmány-filológia minden szintjén és színterén megfordult, otthonos a legkisebb filológiai kérdések megválaszolásában, a retorikai műveltség és módszerek feltárásában, az eszmetörténet és a teológiai gondolkodás átfogó rendszereinek megismerésében. 2002 óta eddig négy Pázmány-mű szövegei és jegyzetei jelentek meg hét kötetben a kritikai kiadás során, amelynek sorozatszerkesztője Hargittay Emil, egyben egy nagyon tudatosan felépített és hatékonyan működtetett kutatócsoport irányítója. Jól mutatja a tudatosságot, hogy a soron következő kiadói feladatra többször is konferenciával igyekeztek felkészülni. A kiterjedt Pázmány-életmű nem kevésbé terjedelmes szakirodalma ugyan folyamatosnak és egyre összetettebbnek, szervezettnek mondható, azonban az értekezés alapvetően új szempontok felismerésére jutva végezte kutatómunkáját. A korábbi szakirodalom sejtései szerint az életmű belső logikája nem a keletkezés kronológiai rendje szerint értelmezhető igazán, hanem az átdolgozások szövevénye teremti meg a művek összefüggésrendszerét, amelyben a *Kalauz*-kiadások meghatározó szerepet játszanak. A *Kalauz*-kiadások jelentik azt a szimmetria tengelyt, tartóoszlopot, amelyek az életmű szerveződését igazán strukturálisan megteremtik, ennek a mélyszerkezetnek a feltárása egyben bizonyítja a Pázmány-életmű építményének ritka írói, nyelvi, teológusi, egyházszerzői, egyházpolitikus tudatosságát. Ennek az elvnek az alkalmazása természetesen megkívánta a szerzőtől először az egyedi műveknek, majd ugyanezeknek a *Kalauz*hoz való kötődésük vizsgálatát, utána pedig a „post-Kalauz” korszakban az innen leágazó szövevény értelmezése vált feladattá. Az ily módon feltárt írói munkamódszer Pázmány munkásságában kivételesen jó adottságok alapján tanulmányozható, mondhatni, a filológusok vágyálma ilyen forrásgazdag életművet kutatni; nem kell elveszett műveken búsongani, vagy bizonytalan szövegtöredékek összerakásával küzdeni. Ebben a tekintetben a régi magyar irodalom és kultúra kiemelkedő alkotói közül alig van olyan szerző, akinek a művei ilyen arányban ránk maradtak, a nyomtatott és kéziratos szövegalakítás kapcsolata

ilyen mértékben bizonyítható és nyomon követhető. Ez az adottság a recepciótörténet alakulását is erőteljesen meghatározta, amelynek sok megíratlan fejezete feltételezhető még a jövőben. A Pázmány-életmű eleve egy erőteljesen bővülő kulturális nyilvánosság erőterében született meg, amelynek alakításában, befolyásolásában, birtoklásában, fenntartásában, kiemelkedően jó intézményi, egyházpolitikai pozíciói és adottságai voltak a nagy talentumú szerzőnek. Elegendő, ha csak megnézzük, hogy a nyomtatott Pázmány-művek a mai napig hány példányban maradtak ránk, de a kéziratos emlékanyag is impozáns. (Még a polemikus kéziratos glosszával ellátott nyomtatott művek is nagy választékban állnak a kutató rendelkezésére, elegendő, ha csak az értekezés által taglalt Munkácsy István-Ambrosovszky Mihály-vitára gondolunk, de a sor bővíthető más kötetek bevonásával.) Ennek a forrásgazdagságnak kivételesen fontos dokumentuma a *három fennmaradt munkapéldány elemzése*, amelyek jelentős mértékben segítették Hargittay Emilt alapkonceptiója felismerésében és kidolgozásában.

Az értekezés vizsgálja a praeliminariák szerepét, sajátosságait. Roppant bonyolult kapcsolatrendszer jöhetett létre a törzsszöveg és a praelimináriák között, ez nyelvi azonosság vagy eltérés esetében még összetettebb szerkezeteket hozott létre, amint versek és prózai szövegek kapcsolata is sokféle, nagy változatosságot teremthetett. Mindez erősen befolyásolhatta az eredeti munka kontextualizálását, az adott kulturális nyilvánosságba illeszkedést is. Pázmány kortársai közül sok párhuzam vonható, egészen Szenci Molnár Albertig, aki ráadásul életművének döntő részét nyugat-európai környezetben, olykor latin nyelven teremtette meg. A *Dictionarium* 1604-es kiadása előtt közel ötven oldalas paratextus-szövevény áll. Tanulságos lehet ebből a szempontból egy katolikus főpap és egy református tudós-költő összehasonlítása, hogyan viszonyulnak a paratextusaikban a mecénásokhoz, a tőlük való függés vagy elszakadás változása: Szencinél a német protestáns kulturális nyilvánosságba való integrálódás igyekezete, törekvése meghatározó, ugyanakkor a hazai szellemi kulturális-konfesszionális közegbe illeszkedés, azt alakító törekvés is érzékelhető. Roppant izgalmas kérdés, hogy Pázmány paratextusainak mennyire volt célja *valamilyen önreprezentáció megteremtése*, mindez hogyan igazodott a kardinális írói, főpapi, érseki, egyházpolitikai, politikai szerepeihez, saját alkotói szerepének tudatos reflektáltsága milyen változásokat, fordulatokat mutat. Indokolt a méh és a pók esetének vizsgálata, elméleti tanulságait bemutatni, amely az imitatio, aemulatio, kompiláció kérdéskörhöz vezet. A kompiláció módzatai: más szerzők műveinek egybeszerkesztése, saját korábbi munkáinak kompilációs átdolgozása és újírása: mindennek jelentős tétje volt Pázmány írói módszereiben. Ennek az egész korszakban – katolikus szerzők retorikáiban és poétikáiban is! – igen nagy művészetelméleti irodalma van, eb-

ből célszerű lett volna jóval többet bátrabban felhasználni, többet, mint a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*ból Gert Ueding szócikkét. Lehet, hogy Pázmány mindezt nem – vagy csak részben – a retorika-poétika teoretikus oldaláról értelmezte, ezért *felhasználói gyakorlatát jobban kellene szembevetni elméleti hivatkozásaival*. Apró korrekció szükséges a 25. lapon olvasható megállapításhoz: „[...] a homogén nyelvű szövegalkotás a középkori, majd a protestáns szerzőjű szövegekre jellemző. Katolikus oldalon a szövegek kétnyelvűekké válnak, leszámítva az ájtatossági művek egy részét.” Sok ellenpélda hozható, elegendő csak Szenci Molnár műveire gondolnunk, de Pázmány protestáns vitapartnerei is nagyon sokszor idéznek latin nyelvű forrásaikból, még az énekes- és zsoltároskönyvek esetében is jócskán idézhetünk hasonló eljárást, vagyis a kétnyelvűség a 16-17. század – külföldi és hazai – protestáns kiadványaiban is gyakran mondható. Jogos a kérdésfeltevés, hogy „... a hitvita retorikája hogyan függ össze az általános retorikai elméletekkel, s különösen, mi a viszonya a homiletikai elméletekhez?” Jól tudjuk, a kontroverz törekvés egész tudománycsoportokat mozgat, katolikus oldalon Bellarminus a mértékadó, de a 16-17. századi protestáns egyetemeken is önálló diszciplína lett a Bellarminus-cáfolat saját tanszékekkel, professzorokkal, számos *Bellarminus Enervatus* című kiadvány született Heidelbergtől Wittenbergig, Marburgon át Leydenig. Pázmány protestáns ellenfelei – jól kimutathatóan – ennek az elméletíróit és módszertanát alkalmazták következetesen.

Részben a *Kalauz* utóéletéhez tartozik még egy kiegészítés. A *Kalauz* 1760-as egri, szemelvényes kiadása Ambrosovszky Mihály nevéhez fűződik, aki egyben „receptiótörténeti továbbírást” is végzett munkája kiadásával. Általában elmondható, hogy a kompilátor Pázmány művét, alapkérdéseit továbbírta, bővítette mestere szempontjaihoz igazodva. Már a 18. század viszonyaihoz igazodva eleveníti föl a *Kalauz* szerzőjének polemikus szempontjait, azonban merőben más egyházpolitikai körülmények között, mert ez a korszak már a Carolina Resolutio korszaka. Viszonylag részletesen ismerteti Debreceni Ember Pál több művét, hivatkozik a Lampe neve alatt megjelent egyháztörténetére, hosszasan idéz belőle. Mintegy száz lapos *Appendix* zárja a munkát, amely nagyon lényeges – eddig még eléggé nem vizsgált – összefoglalása a katolikus nézőpontú protestáns bibliakritikának. Ebben támaszkodik persze Pázmányra, Káldira, az összehasonlításban Károlyit és Molnárt idézi bőségesen, az ismert érvelés viszont új elemmel bővül, mert *részletesen foglalkozik Komáromi Csipkés György bibliakiadásával*. Feltűnően haragos és engesztelhetetlenül elutasító Komári Csipkés művével szemben, ebben a történetben – kortárs egriként – biztosan pontos ismeretei lehettek, hiszen az 1754-ben lezáruló események a bibliakiadás egy jelentős részének megégetéséhez vezettek.

A 18. századi „receptiótörténetben” a lényeges különbség annyi, hogy 1760-ban aligha volt esélyük a protestánsoknak Ambrosovsky művére polemikusan, nyomtatott formában válaszolni (esetleg Komáromi Csipkés védelmére kelni), amint azt a 17. században viszont Pázmány vitapartneri minden további nélkül megtették, megtehették, mert ennek lehetőségét kizárta a korabeli szigorú cenzúra; mindez jól mutatja két korszak közötti lényeges különbséget.

Jóllehet a szerző tézisfűzetében a téma körülhatárolhatósága érdekében két elhatárolást tartott szükségesnek, ezek egyike: „1. Nem bocsátkozunk a vitázó ellenfelek által tárgyalt teológiai, liturgikus, filológiai stb. kérdések részletes taglalásába, hiszen ez egy másik kutatás feladata lehetne, ugyanakkor a hitviták során létrejött úgynevezett „hitvitabokrokkal” a korábbi kutatás már foglalkozott.” Ezért nem is kifogásként, „hiánypótlásnak” szánjuk ilyen irányú kiegészítéseinket, bár pl. nehezen és csak részlegesen értelmezhető Pázmány számos olyan munkája, amely a vitaláncolatban protestáns szerző(k) művére adott válaszként született meg, hiszen mégiscsak valamely dialogicitás mozgatja, gerjeszti a művek születését. Az így keletkezett kontroverzia-konstrukció értelmezhető kizárólag Pázmány szerzői szándéka felől, az életmű belső logikája szerint, befelé mutatva az összefüggéseket, akár úgy is, mint a *Kalauz* genetikai előzménye, vagy mint annak következménye, derivátuma, de mégiscsak számolni kell vitapartnerének megnyilatkozásaival, jelentésalakító, jelentésteremtő eljárásaival, amelyek visszahatnak Pázmány újabb polemikus megnyilatkozásaira, ezért nehezen és csak részlegesen értelmezhetők önmagukba zártan a Pázmány-művek. Még akkor is, ha az értekezés a Pázmány-életmű belső logikáját, koherenciáját vizsgálja, a kontextus szélesítésének határai csak erős önkorlátozással vállalhatók. A következőkben néhány olyan kiegészítést szeretnénk tenni, amelyek az értekezésben rövid jelzésként szerepelnek, részletesebb kifejtésük viszont hasznos lehet Pázmány és vitapartneri kapcsolatrendszerének, vitamódszereik még árnyaltabb értelmezéséhez, vagy az említett, külön vizsgált „hitvitabokrok” körén eddig kívül estek.

Elsőként *Az Szentírásról* és az *Anyaszentegyházról* (1626) című mű kontextusát szeretnénk bővíteni. A munka igen bonyolult történelmi, egyházpolitikai helyzetben született. Mindez bizonyosan összefügg a Káldi-fordítás megjelenésével és Szenci Molnár magyar nyelvű *Institutio*-kiadásával. A műben legtöbbször hivatkozott szerző Kálvin és a *Kalauz*, főképpen Kálvin állításaival száll szembe. Kálvint mindig latinul idézi. Ez a kontroverz irodalom szempontjából Pázmány legfontosabb alkotása. Pécsváradi B. Péter válaszolt a művére 1629-ben, amely Debrecenben jelent meg *Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornek feleletti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, mellyeket az Szent Irasrol es az*

Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyenek dedicálván MDCXXVI esztendőben kibocsatott címmel. A szerző előbb Marburgban tanult, 1619-ben íratkozott be Herbornba, itt Alstednél disputált, majd Heidelbergben folytatott tanulmányokat. Lazán Szenci Molnár Albert szellemi környezetéhez tartozott, tizennyolc soros ajánló verset írt Szenci 1621-es szótárkiadásához. Pécsváradi Péter műve megvan Debrecenben két példányban: a Református Kollégium Nagykönyvtárában és az Egyetemi Könyvtárban is, a kollégiumi példány zöld tintával sűrűn glosszázott, további figyelmet érdemel. (Valószínűsíthetően korabeli protestáns tulajdonosa heves Pázmány-ellenességet mutat gyakori bejegyzéseiben.) A Debreceni Egyetemi Könyvtár honlapján megtalálható a mű hálózati kiadása is. Ezek kívül A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában is olvashatjuk egy példányát. Egyáltalán ez a polémia azért is érdemelhet több figyelmet, mert Pécsváradi tanulmányai során a pfalzi, nassau-dillenburgi, hessen-kasseli délnémet református egyetemi műveltséget sajátította el és ezt bizonyíthatóan érvényesítette is Pázmány ellenében írott munkájában.

Ajánló Levelében dicséri patrónusát, Fodor Benedeket, amiért az számos református eklézsiának volt fautora, peregrinusokat pártfogolt, könyve kiadását támogatta, és buzdított az anyanyelvű kontroverz teológia művelésére: „[...] mert tőled nem egyszer hallottam, melly igen akarnad, ha kik Magyar nyelven, *Controversiakat* tractalnanak, és nevezet szerint az Papistak tevelygesinek es karomkodasinak meg czafolasaban forgolodnanak.” Kiderül, hogy Pécsváradi könyvének anyagát valamilyen részben *templomi prédikációk formájában elmondta*, majd ezek alapján készítette el munkáját és adta ki nyomtatásban: „Innen vagyon, hogy mikor en *publice* az Isten hazaban az Szent Írásrol és az Anya-Szentegyhazrol az Ersek irasat *castigalnam*, tanitasomat figyelmetes füllel hallgattad. Es mikor az Isten kegyelme által vegbe vittem volna, kárnak tartod vala, ha *praelum* alá, nyomtato sayto ala irasomat nem bocsatom vala. Itt is azert hogy meg mutatnad jo akaratodat, ki terjeßtéd bővölködő kezeidet, és *titokban nem hagyad feleletimet*.” (Később megismétli ugyanezt már a főszövegben, amikor Pázmány előszavára reagál: „Ez könyvetskeket mikor el olvastam volna, az Isten lelke arra bira, hogy azokban levő hamis ertelmet, az Isten hazaban közönseges helyen, *minden hivek hallasara*, több foglalatosagim között, meg hamisitanam, es annak ellene mondanek [...]” Mindez azért lehet fontos, mert biztos információt szerzünk arról, hogy Pázmány protestáns ellenfelei milyen kommunikációs térben végezték tevékenységüket. Ennek ugyan meghatározó formája a nyomtatott írásbeliség volt, de a prédikáció oralitása is része volt ennek a küzdelemnek. Arról ugyan nem szól a szerző, hogy milyen időtartamú lehetett ez a prédikáció-sorozat, amint azt sem tudjuk, hogyan formálódott mindez nyomtatott vitairattá. A kettő között lényeges

különbséget feltételezhetünk. Az is fontos szerzői (és patrónusi) szándék, hogy a polémia túl lépjen a templomi közegen és nagyobb, a nyomtatott írásbeliség kommunikációs terében jelenjen meg. (es titokban nem hagyad feleletimet) A polemikus szándékú, ellene irányuló prédikációk nagyon dühítették Pázmányt, válaszában – *Io nemes Váradnak gyenge orvoslása* – ennek veszélyességét többször is emlegeti. Legelőször a bevezetőben: „Az mely Könyvecskét az Szent Írásrul és Ecclesiarul, Bihar-Vármegyének, öt esztendő előtt ajánlott az Esztergami Érsek, azt egy váradi Prédikátor, *először Kiáltó-βékiből, eleven nyelvével*, az után nyomtatott Könyvével ostromlotta. [...] Isten segítségével velem lévén, rövid írással meg-orvoslom a' Váradi Kiáltónak mardosását, mellyel czalatot *Halgatóit sértegette*.” Később így gúnyolódik: „Nem kétlem, meg köhentette magát a' Predikálló székben a' Farkas, mikor erre jutott, mint ha torkán akadt volna valami.” Olyannyira fontosnak tartja Pázmány ennek a kártékony prédikálásnak a bírálását, hogy műve lezárásában, az Epilogusban két dolgot emel ki: „A' tévelygő Predikátorok dolgaiban, többi közöt, kettőn czudálkozom:” A második kifogás erre irányul. Már az is veszedelmes, hogy írásban gonosz hazugságok és rágalmak kaphatnak helyet, amit viszont bárkik ugyancsak írásban megcáfolhatnak és korrigálhatnak, de erre legalább lehetőséget ad az írott forma, ami így mások által is ellenőrizhető, vitatható nyilvánosság lehet, egy tetszés szerint bővíthető diskurzus alakítható. Ennél is veszedelmesebb a prédikáció, mert ott az elhangzott kijelentéseket semmi sem fékezi, vagy ellenőrzi. Művétől Pázmány azt reméli, hogyha azt Pécsváradi némely hallgatója elolvassa, a továbbiakban megundorodnak majd prédikátoruk újabb, hasonló prédikációtól. „Azon is nagy csudám vagyom, hogy Nyomtatot Könyvekben, ennyi sok hazugságokat, hamisságokat, rágalmazásokat, hiuságos rossz bizonyításokat mernek elegyíteni! *noha tudgyák, hogy szem elibe kerül írások*, és orcájukra fordul álnokságok. Mít gondolsz hogy cselekednek, mikor a' Predikálló-székből beszéllenek, a' hol a' szó el-röpül, és a' hazugságok csak el-enyésznek? Végy példát a' Farkas írásából [...]. Ki lehet oly esz-veszett, hogy ez-után ilyen ember szavainak hidgyen, ki ennyiszer hazud írásában? Bizony szánom a' szegény Halgatókat, kik szomjan iszszák a' hazug nyelveknek zavaros moslékit. De jól imádkozzék a' Farkas, hogy az én írásom, Halgatói kezébe ne akadgyon: mert, ha ennyi sok Tudatlanságít, nagy-számú Hazugságít [...] eszekbe vészik, *csak úgy halgattyák ez-után kiáltásit*, mint az részeg ember nyelveskedésit.” A rövid excursus végén feltehetjük a kérdést, vajon milyen szerepe volt akár Pázmány prédikációs tevékenységében, vagy a vele hadban álló protestáns vitapartnerek esetében az *egymással polemizáló jellegű prédikációknak, az orális templomi nyilvánosságnak*? Az olyan prédikációknak, amelyek a nyomtatott, írásos tematikai csomópontokhoz igazodtak, azokat követték? Pécsváradi esetében ennek használata kétségtelen, amint Pázmány elutasítása is határozott.

Azt is bejelenti, hogy műve jelentős részben a *Kalauzra* is válasz: „Az mely dolgokat az Ersek a *Kalauz*ban mi ellenünk, kiket gyűlöltetőképpen *Calvinistak*nak, karomkodokepen *Calvingelistak*nak [...] szokot hinni, forgat, azoknak is derekas erejere es velejere feleletem ki terjed, irasom ki hat, az mint aki szorgalmatosan olvassa, conferallya es elmelkedik felöle, ebebe veheti.” Pécsváradi felismerte a *Kalauz* és *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című művek szoros összefüggését, munkájával így tulajdonképpen erre a szoros koherenciára válaszolt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy *visszaigazolta, pontosan érzékelte Pázmány rendszerépítő szerzői törekvését*, de egyben *igazolja a jelen értekezés szerzőjének az egész munkát meghatározó alapkoncepcióját is*. Érdeemes meghallgatni Pécsváradi erre vonatkozó mondatait: „Innen azért következők, 1. hogy az Ersek az *Kalauz*ból is ahol mi derek dolog volt, elő rangatta, es azt ez ő két utolsó könyveiben foglalta. 2. Hogy mikor en ez ő ket utolsó könyveire megh feleltem, azon egy munkával az *Kalauz*ban levő derekas dolgokra is választ tettem. 3. Hogy az *Kalauzra* az mi részünkről nem bűkseg ez után derekas feleletet tennünk. Ez az masodikbol, az masodik az elsőből jön ki.” „Hogy az *Kalauzra* az *mi részünkről* nem bűkseg ez után derekas feleletet tennünk” kijelentés azt bizonyítja, hogy elsősorban református nézőpontból fogalmazta meg álláspontját a szerző, ennek dokumentuma egész műve. Sokszor hivatkozik a *Kalauzra*, idéz belőle, pontosan megadja a szöveghelyeket; legalább annyira a *Kalauz*zal is polemizál, mint a címben megjelölt művekkel. A lutheranusokat ritkán emlegeti, a velük való konfliktusról pedig egyáltalán nem beszél.

Munkamódszeréről Pécsváradi is nyilatkozik: „Az Ersek bizonyosit *Syllogismusok*ban es azoknak bizonyos nemeiben foglaltam, hogy nyilvánban valo lenne mire felelnek es mit felelnek.” Gyakran használja a szillogizmusokat, pontosan feltünteteti alkalmazásukat, terminológiája következetes és precíz, mindig Pázmány cáfolatára szolgálnak. Szemére veti Pázmánynak, hogy sokszor csak enthümemát alkalmaz ott, ahol pedig nagy tudálékosan szillogizmust mond, így állításai is ingatagok és hazugok. „Hamis az antecedens, avagy az Entymemanak első része: Azért a Consequens, annak második része sem maradhat helyben.” Ennek bizonyítására hivatkozik Bartholomeus Keckermann logikájára, amely a pfalzi, heidelbergi magyar peregrinusok körében rendkívül nagy népszerűségnek örvendett. Bibliai idézetei legtöbbször Szenci Molnár kiadványaiból származnak, de jó néhányszor Károlyira is hivatkozik, feltétlenül igazat adva nekik. Kálvint *Institutio*ját mindig latinul idézi, nyilván alkalmazkodik Pázmány nyelvhasználatához, bár nagyon valószínű, hogy Pécsváradi ismerte Szenci fordítását. Szegedi Kis István, *Speculum Pontificum Romanorum* egyik kedvenc polemikus műve, amely pápakritikájának egyik fő forrása. Martin Chemnizius Trident-

bírálatára gyakran hivatkozik egyetértően. Johann Piscator német bibliafordítását is ismeri, nagyon dicséri, hiszen az Herbornban jelent meg, amivel itteni tanulmányai során találkozhatott. A kortárs német protestáns teológusok közül David Pareus, Johann Piscator bukkan fel többször, de gyakran hivatkozik még két angolra is, ez pedig William Perkins és William Whitaker. Az ő műveik éppen ekkoriban sokszor megjelentek Herbornban a Rabe kiadónál, velük itt találkozhatott Pécsváradi, a nyugat-európai protestáns kontroverz teológiának nagy hatású képviselői voltak. A heidelbergi és oppenheimi környezet – itt különösen a Hieronymus Galler kiadó – a jezsuitákkal és Bellarminoval folytatott összecsapásban a pápák bűneit leltározza föl, amiben még a Johanna Papissa története is helyet kap; németek, angolok, franciák szólalnak meg az ádáz küzdelemben. (Whitakerus, Conrad Decker, Alexander Cooke, Hermann Witekind) Ez látszik visszaköszönni Pécsváradi pápaság történetének felsorolásában. 626: „Ebben az seculumban Aßony János pápa, mikor proceßbiót járna, nagy hirtelen meg fattyazék és azon helyen meghala.” (Ismeretes, hogy Szenci Molnár *Appendix de Idolo Lauretano* című művének címlapmetszete ugyancsak ennek a rendkívül kiterjedt nemzetközi polémiának ikonográfiai ábrázolása. Az 1621-es szótárkiadás függeléke pápaság- és pápabíráló részében ugyancsak elmondja a protestánsok által ekkoriban nagyon kedvelt, állítólag megtörtént botrányos esetet. Feltételezhető, hogy a Szencivel kapcsolatban lévő Pécsváradi innen is kapott impulzust, ezzel a széles nyugat-európai kontextusú polémiához csatlakozott.) A reformáció előzményei közé számítja elismerően pl. Rabanus Maurust, a misztika jeles képviselőjét, Johann Taulert, és természetesen a huszitizmust. Egy rejtélyes korabeli kiadványra is hivatkozik, amelyről eddig semmit sem sikerült megtudnunk. Patkó Tamás Marcus Antonius levelének fordítója, aki erős pápakritikát fogalmazott meg, Pécsváradi idézi a kiadvány leírását. 653: „[...] szamtalán Római tanítók és halgatok naponkent az Papista hitnek es vallasnak ellene mondanának, es az igazsag utara ternenek, mint Marcus Antonius de Dominis es többek. De az lelki vaksagnak es sötetsegnek ereje elhatalmazot raytok, melly miatt nem lathattyak es nem vehetik eszekbe az igazsagot. Annak fölötte az mint azon Marcus Antonius abban a levelben mondga, melyben Velenceben 1616. esztendőben az Papistaktul bucsuzik, okait advan el ßakadasanak az Romai hittül: Némák mindnyajan az Papa alatt Püs-pökök, kik közzül némelleyek remenseggel edesittetven, nemelleyek feltekben hallgatvan, nemelleyek ugyan hizelkedven, sietseggel mennek vezerekkel egyetemben az nyakra före való veszedelemre. Ez az level immar Magyarul is olvastatik Patko Tahamas, Nagy szombathi Praedicator által, ki azt meg fordította, an. 1619.” Még a *Tíz Bizonyosság* szerepel többször a vitatott Pázmány-művek között. Pécsváradi Szent Ágoston értelmezése egyik meghatározója

kettejük vitájának, a több mint száz lap terjedelmű, *Szent Ágostán vallása* című fejezete ezen nyugszik. (769-888)

Mindehhez még tehetünk egy kiegészítést, ami tovább árnyalja Pázmány vitastílusának ismeretét. Művének Ajánló levelében Kálvin kiemelt szerepéről és protestáns megbecsüléséről beszél, amit maga nyilván hevesen elutasít: „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és diszes elmével bővelkedőbbet nem ismerek Vezérid közzül Calvinus Janosnál. Azért ennek írásiból akarom fő-képpen bélyegezni Vallásodat, kivált-képpen pedig a' Keresztyéni oktatásrul írt könyvet hozom elő, mivel ezt minap Magyarrá is fordították, úgy hallom, és errül az Helveticus hitük ilyen bötsülletesen szóllanak: Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas, Huic peperere libro saecula nulla parem. Ugy is vagon, hogy ehhez képest seprű, moslék, hulladék, és csak gyermeki alak, valamit a' töb Uj Tanitok irkaltak.” Az idézett disztichon közismerten Thuri Farkas Pál verse, amelyet Szenci Molnár fordított magyar nyelvre és publikált 1617-ben a *Postilla Scultetica* ajánlásában, és éppen a nagyszombati református egyháznak címzett: „Az szent könyvek után, kiket az nagy Apastalok írtak,/ Ennél jobb könyvet még soha senki sem írt.” Szenci ajánlása a nagyszombati eklézsiához szól, itt Pázmány elődjét, Telegdi Miklóst „Caiphas itéletü főfarizeus”-ként emlegeti, Kálvinról még annyit mond: „Az ki mely hatalmason rontotta az Antikrisztusnak országát az Isten igéjének tiszta magyarázatjával, még most is iszonyú káromkodással és rutalmas szitkokkal sajnálják az mennyei igazságnak ellenségi és az bálványozók.” De ugyanez a vers latinul és magyarul is olvasható az *Institutio*-fordítás címlapján! Lehetetlen nem érezni, hogy Pázmány szimulációs, szarkasztikus, hiperbolisztikus látszat-epideiktikonja, hamis gradatiója – ami egyúttal megsemmisítő minutio! –, tulajdonképpen könyörtelenül rombolja Thuri Farkas Pál verses laudációját, vele Kálvin és minden követőjének értékét, hírnevét is. Pedig a magyar *Institutio* 1624-es megjelenése után sok protestáns tulajdonos kézzel jegyezte bele a verset saját példányába. Az is feltételezhető, hogy Pázmánynak pontos tudomása volt a Thuri-vers Szenci-féle fordításáról és kivételes népszerűségéről, itteni tudatos beillesztése – roppant retorikai bravúrral! – ebbe az irányba is sújthatott. (A legújabb könyvtörténeti kutatás szerint hetvennégy *Institutio* közül tizennyolcban megtaláljuk kézzel beírva Turi latin versét, Szenci Molnár Albert magyar átköltése három példányba kerül bele, egyiknek később katolikus possessora lesz, aki nem hagyja szó nélkül Kálvin dicséretét, hanem gunyorosan glosszázza azt: „Hány könyvet olvastál te, a ki illy sebes sententiat mondasz? Értesz hozzá, mint az számár a lanthoz.”)

Az 1631-es *Bizonyos okokról* írja a szerző: „Feltűnő, hogy a *Bizonyos okoknak* 1631 után még számos kiadása jelent meg. Többnyire *Nyolc okok* címmel összesen tíz kiadása is-

mert az 1640 és 1772 közötti időszakból. Mindjárt az első válasz nem sokkal a *Bizonyos okok* után jelent meg: KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyés és istenes beszélgetések*, Debrecen, 1633. RMNy 1562. Úgy látszik ez az egyetlen olyan (egyébként több mint 300 lapos) vitairat, amire Pázmány nem válaszolt.” Erre a vitairatra vetünk most pillantást. Az ajánló levélben a szerző megállapítja, hogy a *Bizonyos okok* és a *Kalauz* szorosan kapcsolódnak, szerkezetileg összefüggenek, ezért az erre adott válasz tulajdonképpen mindkét Pázmány-műre irányul. „[...] hogy miulta fogva fel serdültem, láttam és hallottam, minemű nagy kárt tett az URNAK nyája között Pazmany Peternek *Kalauz* nevű könyve: melynek mivel ez veleje és színe (holot azt merem mondani, hogy az mellyek a Kalauzban derekason neznek az mi Keresztyen Hittünknek gyalázására, es az Olasz Vallásnak kellettetésére, mind azok ebben rövideden, de pontosan és fontosan be foglaltattak) hogy ez kisebb lévén és gyakorta kézben forogván a kárt ne öregbitené, annakokáért azt ellenzeni akarám rövid feleletemmel.” Pázmány művének előszavában a protestáns hittül való szakadásra izgat és biztat. Felidézi az érsek munkájának célját: „Ez veszedelmes és kárhuzatos vétékre, az igaz Hittül való szakadásra, izgato Irása volt ez Cardinal Pazman Peter Eßtergami Erseknek, mellyet 1631 eßtendőben Posonban kimyomtattata és az Nemzetes es Nagysagos POPEL EVA Aßbonynak, az Tekintetes es Nagysagos Bottyani (sic!) Ferencz özvegyenek dedicala, mivel abban, nem csak menti egy Fő embernek Hittül-ßakadasat, hanem masokat is arra kibtet, nevezet ßerint az Nagysagos POPEL EVA Aßbont, mint az egeß Irasnak folyasabol, es az ajanlo levelböl nyilván vagyon.” A szerző művének formáját is Pázmányt követve alakítja ki, ezért választja a dialogust: „[...] Ersek Uramnak az első okrul valo beszédében reß ßerint meg mutatott methodusat követven, bizonyos dialogusokban is foglalom.” Az egyik személy az Jesus Krisztus, a másik pedig Adamnak egy fia, Ádám néven, aki hitét megváltoztatta, elveszítette: „ki ez semmire kellő, patvarkodó, ßitkokkal tellyes es nem igaz okokert s nem is okokert Kereßtyen hitit el változtatta es az Urnak nyajja közzül az Antichristus seregeben allott.” A névválasztás hatásos fogás volt Kismarjai Veszelin részről, mert játékba hozta Batthyány Ádámnak – az új konvertitának – a nevét, másrészt nagy hatású, *figuratív-tipológiai jelentése* is van itt ennek, hiszen az ősbűn elkövetőjének a személye montírozódik rá a frissiben katolizált kortárs alakjára és igyekszik gyengíteni döntésének helyességét, mások számára pedig elrettentő tévút jelentéssel ellátni. Ugyanakkor a valódi történet Pázmány sikeres térítői munkájának a bizonyítéka is, ezt kellett Kismarjai Veszelinnek mások számára taszítóvá és visszariasztóvá változtatni. Nem véletlen, hogy ajánlását debreceni nemes fiaknak (Aszalós és Mike Istvánnak) ajánlotta, mintegy példázatként felmutatva Ádám kísértésének és elbukásának történetét. A vita során Kismarjai Veszelin Ádámot Pázmány érveivel beszélgeti, ehhez a legtöbbször a *Kalauz* részleteit

idézi, vagy a *Bizonyos Okok* szemelvényei szerepelnek argumentumként: „Adam az Cardinalnak bebedit ßamlallya; az Christus ellenben azokra teßen valaßt rövideden.” A válaszokban Christus legtöbbször a Szentírásból vett érvekkel csatázik ellene. (A bibliai idézetek Szenci Molnár hanaui és oppenheimi kiadásából származnak.) Ezen kívül alapvető kálvinista hitvallási iratokra is hivatkozik, a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté, Siderius János kiadása bukkan fel több helyen. Ugyancsak hevesen cáfolja és elmarasztalja azt a vélekedést, miszerint a kálvinisták és lutheranusok ellentéte hasonló lenne a protestánsok és katolikusok ellentétéhez. Kismarjai Veszelin akkor idézi latinul Kálvin *Institutio*ját, ha Ádám erre hivatkozik ugyancsak latinul, ahogyan azt Pázmány is tette. A református szerző vélhetően tudott Szenci magyar fordításáról, de a vitahelyzet kényszere miatt – amit Pázmány jelölt ki! – folyamodott a latin nyelvűséghez. A Mária-kultusz és a szentek tisztelete viszonylag terjedelmes részt képez, ahol latin és magyar nyelvű verseket idéz, néhol erősen gunyoros hangvételrel. (Pl. Amaz énekben így cincogtok, 215.) Kismarjai itt kortárs katolikus szerzőket idéz, így Ferencffy Lőrinc szíves könyvét (tkp. Hajnal Mátyás műve) és Kopcsányi Ferenc Márton imádságoskönyvét: „Lasd meg Ferenczfi Lörincz Szives könyvét, Hasonló dolgokat olvashatni az Kopcsani Fr. Marton imadsag könyveben.” Kismarjai Veszelinél a Kilencedik beszélgetés zárja a művet, amely eggyel több mint Pázmánynál, ebben Christus hosszadalmas érvelése összegez, Ádámot tévedéseinek felismerésére és megbánására inti, aki bűnbánó imádsággal zárja a beszélgetést. Általában azonban elmondható, hogy a debreceni szerző ugyan határozottan óv a „hittül szakadástól”, hangneme azonban – hasonlítva a kortársak hasonló polemikus műveihez – az erős indulatoktól többnyire mentes, visszafogott, inkább belső lelkiismeretre ható; érvrendszere inkább biblikus, mintsem teológiai vagy ekkleziológiai, egyháztörténeti argumentációra épülő.

Figyelemre méltó, hogy Kismarjai Veszelin és Pécsváradi műve is nagyjából azonos céllal jelent meg Debrecenben, ebben a körülményben valamely összehangolt törekvés jeleit láthatjuk és a debreceni Kollégium, nyomda, tudatosító hatását. Debrecen és Várad szoros konfesszionális, kulturális kapcsolatai ekkor közismertek, Kismarjai Veszelin is szolgált papként Váradon. Az összehangoltságot az is bizonyíthatja, hogy mindkét szerző szinte csak kálvinista nézőpontból polemizál Pázmánnyal, a lutheranusokkal folyó vita alig, vagy csak nagyon kevéssé jelenik meg műveikben. Mindkét szerző jól érzékeli a *Kalauz* és más Pázmány-művek összefüggéseit, vitapozíciójukban ezt jelzik is és reflektálnak rá. Így már *Pázmány életében* a vele folytatott polémiának egyik fontos csomópontja volt Debrecen, amelynek kontextusa a jövőben még több kutatói figyelmet érdemelhet.

A *Setét hajnalcsillag* (1627) a kutatás kevésbé kedvelt és vizsgált műve volt mindeddig, erről nem is született átfogó, elemző tanulmány. Bár Pázmány ezzel valóban a nemzetközi kontroverzia küzdőterére lépett, azonban részben sajátos nehézségek érvényesültek műve megalkotásánál, részben pedig kényszer is alakította a kötet megszületését. Az ellenfelei által kicsikart nemzetközi nyilvánosság érdekében latinra fordítók személyéről nem tudunk semmi biztosat, csak néhány név feltételezhető. Az is kérdéses, hogy az egész Kalauzt lefordították-e, talán inkább a részfordítás mellett tudunk majd érvelni. Az értekezés megállapítása szerint Balduinus bár részletes választ igyekezett adni Pázmány művére, feltűnően szűkszavúan beszél a kálnivistákról, a lutheranusok velük való ellentétéről. A *Phosphorus*ban a XLI. fejezet foglalkozik mindössze szűk két oldalon (321–323) a lutheri és kálvini irányzat különbségeivel: *De dissensionibus Lutheranorum a se invicem, & a Calvinistis* címmel. A *Formula Concordiae*-ra vezeti vissza a konfliktusokat, amelyet néha durva támadások is értek a kálvinisták részéről. (Quod Calviniani consensum nobiscum in fundamento fidei interdum jactent, non ignoramus, & si ita se haberet, reliquos errores non fundamentales patienter toleraremus. [...] De finiendis etiam illis controversiis non laboramus, quas aequè finiri non posse certum est”) Legfőbb törekvésük azonban az, hogy az ellentéteket elsimítsák: finiri speramus. Pázmánynak az volt a véleménye, hogy „Balduinus sem menti a Calvinistákat”, s maga is csak mindössze fél oldalt szánt a viszontválaszra. A német protestáns egyházpolitikai belviszonyok is magyarázhatják a kálvinistákra vonatkozó szűk terjedelmet. Általában elmondható, hogy Balduinus műve alapvetően a lutheranizmus szemszögéből reagál Pázmány művére, elenyésző a kálvini irányzatra vonatkozó megállapítás. A *Phosphorus* beható vizsgálata majd megköveteli Balduinusnak és wittenbergi környezetének, adott időpontra-időszakra vonatkozó, egyházpolitikai, teológiai vizsgálatát. Ugyanis ez az évtized már alapvetően a harmincéves háború korszaka, egyházpolitikailag pedig a protestantizmuson belül részben az irénizmus hatása, részben azonban a zweite Reformation-nak nevezett korszak, amely a kálvini-lutheri ág számos konfrontációját is gerjeszti. (Pl. Hessen-Kassel, Nassau-Dillenburg esetében a Verbesserungswerk időszaka.)

„A *Phosphorus*nak két példányáról tudok idehaza, mindkettő az esztergomi Simor Könyvtár tulajdona.” – írja a szerző. Ehhez hozzá kell még számítani a debreceni és a sárospataki példányt. A *Phosphorus* latin szövegének hatalmas sziklatömbje valóban nyomasztóan monumentális, de további erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy a Pázmány-kutatás még tovább merészkedjen a sürgető feladatokat megkövetelő úton. Az értekezés, ha Balduinust idéz, azt szinte mindig Pázmány visszafordításában teszi, legalább ezeken a helyeken érdemes

lett volna visszakeresni az eredeti latint és azt összevetni Pázmány magyarításával. A *Setét Hajnalcsillag* sok helyen, olykor terjedelmesen idézi Balduinus művét, szinte mindig magyarra fordítva. Tanulságos lehetne Pázmány magyar fordításait – valamilyen mértékben, legalább szűrőpróbaszerűen – összevetni Balduinus latin eredetijével, tudomásunk szerint ilyen vizsgálatot még senki sem végzett, senki sem gyanakodott, mindenki elfogadta hiteles fordításnak Pázmány szövegét. Pedig elképzelhető, hogy valami kiderülne, akár a latinra fordításról, de Pázmány latinról magyarra fordításáról is, hiszen a kétszeres oda-visszafordítás valóságos konfliktusforrás lehet ilyen erős – mindkét irányba feltételezhető! – kontroverz szándékok esetében. Kis túlzással azt is mondhatjuk, nincsenek megbízható, pontos ismereteink arról, hogy Pázmány műve hogyan vált latin nyelvűvé, a fordítás eredménye egészében egyelőre ismeretlen, amint azt sem tudjuk pontosan, mennyire ezzel a fordítással és ugyancsak latin nyelvű cáfolatával vitázott kiragadott magyar fordításaiban az esztergomi érsek. Az bizonyosnak látszik, hogy ebben a helyzetben Pázmány csak korlátozottan használhatja – másutt pedig nagyon hatékonyan működő, – *kivételesen erős anyanyelvi kompetenciáját*, tematizáló képességét, ironikus-szarkasztikus leleményét, polemikus ellenfelei nyelvi-logikai fogyatkozásainak parodisztikus, élcelődő, intellektuális és érzelmi fölénytudattal rendelkező cáfolatát.

Néhány kiegészítést tehetünk, amelyek Balduinus munkamódszerére, de nehézségeire is fényt derítenek. A lutheranus professzor szóvá teszi, hogy mivel Németországban él, nem tud magyarul, így nehézségei adódtak munkája során a szövegértelmezésben, de az utalások, korabeli szereplők sem voltak számára ismertek, így Bornemisza Péter és Beythe István Pázmány-kritikája sem világos számára sok tekintetben. A 292. lapon olvashatjuk: „Etsi vero mihi in Germania viventi, nec linguae Hungaricae gnaro, constare non possit, quid veri vel falsi huic narrationi subsit: tamen, quid sciscitanti mihi aedere vir quidam clarissimus & Antistes Ecclesiarum in superiori Hungaria vigilantissimus, ad me perscripserit, huc adjiciam [...]” A Balduinushoz intézett közel két lapos levélből kiderül, hogy valakitől segítséget kellett kérnie munkája végzéséhez egy szövegértelmezés kapcsán, amely szövegrészlet Pázmánynál Bornemisza Pétert idézte és Beythe Istvánt. Ez egy felső-magyarországi lelkész volt (a nevét nem árulja el: clarissimus & Antistes Ecclesiarum in superiori Hungaria), akinek mellékeli a levelét is a szövegbe építve, 1622-ben kapta a segítséget. Balduinusnak ez azért is volt fontos, mert a levél segítségével – ahogyan írja – a jezsuita szemtelen száját be lehetett fogni úgy, hogy abba az arca is belepirulhatott. (294: „Ita ergo ille ad me [...] Haec ex literis praestantissimi illius viri an. 1622. ad me exaratis, quibus os impudens Jesuitae nostri ita oppilavit, ut, si frontem habet, mirum est, cur non tota rubeat.”) A *Kalauz* vonatkozó helye a

III. könyv, VIII. részének 10. fejezete, amelyben Pázmány valóban az *Ördögi Kisirtetek*ből mintegy bő másfél lapnyit és Beythe Istvánt idézi. Az idézet fordítása, utalásainak Balduinus számára érthetővé tétele szinte lehetetlen feladatnak bizonyult. (Az csak a kisebbik baj volt, hogy Pázmány Bornemisza nevéből *Bormegisza* gunyoros alakot faragott, ami természetesen elmarad a *Phosphorus* szövegében, de az *Ördögi Kisirtetek* közel két oldalas velős történetei sem szólalnak meg. 127.) A *Setét Hajnalcsillag* a 121. lapon szól ugyanerről, Balduinusból visszafordít négy sornyt magyarra, de az erős átalakítása a wittenbergi professzor latinjának. Azért az meglepő, hogy Pázmány nem reagál Balduinus „beismerésére”, miszerint gondjai voltak a latin szöveg értelmezésével, magyar vonatkozásaival és ehhez segítséget kellett kérnie magyar partnereitől. A kíméletlen kritikus valamiért itt szó nélkül hagyta azt, amit más esetben nem mulasztott el. A bemutatott rövidke részlet mindenesetre azt bizonyítja, hogy Balduinus művét a cáfolat, polémia mellett a forrásaival való bírkózásnak is tekinthetjük. Az 1622-es dátumú levél azt jelenti, hogy ekkortájt már zajlott Balduin munkájának előkészítése. Pázmány megszólítása sokszor Esavita, Jesuita, megszólító fordulatai is ezt használják: Vides igitur, Esavita, Non audet Jesuita, negare non potest Jesuita, jubet nos videre Jesuita, egészen ritkán: Jesuita noster, még ritkábban: Et Pazmanus noster.

Mindent összegezve: a disszertáció hangsúlyozottan szintetizáló szándékú, hiszen szinte az egész életműre figyel. Hargittay Emil értekezése így részben a folyamatos és ropantul terjedelmes Pázmány-kutatás eredményeinek összegezése, részben pedig sok szempontú, nagyon értékes megújítása. Olyan kutató vállalkozása, aki életművének tekinti több évtizede egy kiemelkedő alkotói pálya rendkívül sokrétű és összetett feltárását. Az értekezést a Pázmány-kutatásban és általában a korszakkutatásban kiemelkedő eredménynek tartom, nyilvános vitára tűzését **feltétlenül támogatom** és kérem a tisztelt Bizottságot, hogy Hargittay Emilnek **az akadémiai doktori cím megítélését javasolja**.

Debrecen, 2017. február 2.

Imre Mihály, DSc